

11. **Іванов А. А.** Правый спектр Государственной Думы и Государственного Совета России в годы Первой мировой войны (1914 – февраль 1917 гг.): автореф. дис. ... д-ра ист. наук: спец. 07.00.02 «Отечественная история» / А. А. Иванов. – СПб., 2011.
12. **Коковцов В. Н.** Из моего прошлого. Воспоминания 1911–1919 / В. Н. Коковцов / сост., авт. вст. ст., коммент., имен. указ. С. С. Волк. – М., 1991.
13. **Комин В. В.** История помещичьих, буржуазных и мелкобуржуазных политических партий в России: факультатив. курс лекций / В. В. Комин. – Калинин, 1970.
14. **Коцюбинский Д. А.** Русский национализм в начале столетия: рождение и гибель идеологии Всероссийского национального союза / Д. А. Коцюбинский. – М., 2001.
15. **Ленин В. И.** Политические партии в России / В. И. Ленин // Полн. собр. соч. [5-е изд.]: в 55 т. – Т. 21. – М., 1976. – С. 275–287.
16. **Ленин В. И.** Итоги выборов / В. И. Ленин // Там же. – Т. 22. – С. 319–344.
17. **Милюков П. Н.** Воспоминания / П. Н. Милюков. – М., 1991.
18. **Непролетарские партии России: урок истории.** – М., 1984.
19. **Омельячук И. В.** Черносотенное движение в Российской империи (1901–1914) / И. В. Омельячук. – К., 2006.
20. **Ромов Р. Б.** Правая фракция в Государственной думе / Р. Б. Ромов // Политические партии в российских революциях в начале XX века. – М., 2005. – С. 452–462.
21. **Ромов Р. Б.** Фракция правых в III Государственной думе (1907–1912): автореф. дис. ... канд. ист. наук: спец. 07.00.02 «Отечественная история» / Р. Б. Ромов. – М., 2003.
22. **Санькова С. М.** Русская партия в России. Образование и деятельность Всероссийского национального союза (1908–1917) / С. М. Санькова. – Орёл, 2006.
23. **Соловьев Ю. Б.** Самодержавие и дворянство в 1907–1914 гг. / Ю. Б. Соловьев. – Л., 1990.
24. **Спирин Л. М.** Крушение помещичьих и буржуазных партий в России (начало XX в.–1920 г.) / Л. М. Спирин. – М., 1977.
25. **Степанов С. А.** Загадки убийства Столыпина / С. А. Степанов. – М., 1995.
26. **Столыпин П. А.** Нам нужна Великая Россия...: полн. собр. речей в Гос. думе и Гос. совете. 1906–1911 гг. / П. А. Столыпин / предисл. К. Ф. Шацилло; сост., коммент. Ю. Г. Фельштинского. – М., 1991.
27. **Табачник Д. В.** Крестный путь Петра Столыпина / Д. В. Табачник, В. Н. Воронин. – Х., 2012.
28. **Шульгин В. В.** Годы. Дни. 1920 / В. В. Шульгин. – М., 1990.
29. **Черменский Е. Д.** Россия в годы подъема рабочего движения перед первой мировой войной (1912–1914 гг.): лекции, прочитанные в Высш. партийн. шк. при ЦК КПСС / Е. Д. Черменский. – М., 1951.
30. **Черменский Е. Д.** IV Государственная дума и свержение царизма в России / Е. Д. Черменский. – М., 1976.
31. **Якуніна А. О.** Участь монархічних організацій України у виборах до Державних Дум (1907–1913 рр.) / А. О. Якуніна // Грані. – 2010. – № 2. – С. 16–21.

Надійшла до редколегії 20.02.2014

УДК94(477) «1941–1945»

А. Ф. Медведовська

Дніпропетровський національний університет імені Олеся Гончара

ХОЛОКОСТ В УКРАЇНІ У СПОГАДАХ ТА УЯВЛЕННЯХ НЕЄВРЕЙСЬКОГО НАСЕЛЕННЯ

Подано огляд існуючих нарративних джерел неєврейського походження, які містять згадки про Холокост на території України. Проналізовано деякі регіональні аспекти та особливості спогадів місцевого населення про геноцид євреїв, досліджено історичні умови, за яких вони були сформовані.

Ключові слова: Холокост, пам'ять про Холокост, неєврейське населення, спогади, міжетнічні відносини, суспільна думка, політика пам'яті.

Медведевская А. Ф. Холокост в Украине в воспоминаниях и представлениях нееврейского населения.

Представлен обзор существующих нарративных источников нееврейского происхождения, которые содержат упоминания о Холокосте на территории Украины. Проанализированы некоторые региональные аспекты и особенности воспоминаний местного населения о геноциде евреев, исследованы исторические условия, оказавшие влияние на их формирование.

Ключевые слова: Холокост, память о Холокосте, нееврейское население, воспоминания, межэтнические отношения, общественная мысль, политика памяти.

Протягом майже семи десятиліть збирання матеріалів і документів з історії Холокосту було накопичено значну кількість свідчень, спогадів, інтерв'ю очевидців подій. Ці матеріали, безумовно, складають важливу і надзвичайно інформативну групу джерел – *усну історію*. Переважна більшість із них – це спогади євреїв, яким вдалося врятуватися. Дані спогади різні за характером, формою викладу та методами, застосованими в ході роботи з респондентами. Але такі свідчення жертв відображають дійсність суб'єктивно. Перебуваючи в епіцентрі подій, зважаючи на екстремальні умови та стресовий стан, приречені на загибель і випадково врятовані євреї не завжди могли точно реконструювати події під час безпосереднього знищення та об'єктивно описати ставлення місцевого населення до політики переслідування євреїв. Оскільки їх досвід переважно ґрунтувався на постійному зіткненні з ворожістю середовища, в якому їм доводилося виживати за часів німецької окупації, вони не були орієнтовані на всебічне фіксування подій, тому в їх розповідях деякі аспекти було втрачено або висвітлено однобоко.

Спогади сторонніх свідків не лише допомагають доповнити історичну картину фактичними деталями, але часто являють собою чи не єдине нарративне джерело інформації про знищення єврейської громади населеного пункту в тому випадку, коли мова йде про невелике містечко або село, де не залишилося тих, хто вижив. До цих свідчень також можна звернутися, визначаючи сприйняття суспільством Холокосту, оскільки неєвреї склали більшість цього суспільства і безпосередньо могли бачити як реагувало та оцінювало населення політику нацистів щодо євреїв. Однак в українській

історіографії все ще відчувається брак досліджень у даному напрямку. Тому мета цієї статті – огляд та аналіз репрезентативного кола існуючих нарративних джерел неєврейського походження і комплексів матеріалів усної історії, які висвітлюють сприйняття та уявлення місцевого населення про Холокост на території України.

Серед відомих опублікованих творів, що містять спогади очевидців-неєвреїв про Холокост в Україні, слід назвати роман-документ «Бабин Яр» Анатолія Кузнецова [7] та «Шоа» у Львові» Євгена Наконечного [8]. Їх жанр можна визначити як *мемуарні есе*, оскільки вони являють собою певну суміш спогадів, роздумів та інколи історичних екскурсів. Кожен із цих творів репрезентативний для Центрально-Східного та Західного регіонів України. Але відрізняють їх не лише географічна спрямованість опису, а також і час написання, і мотивація авторів. Так, роман-документ «Бабин Яр», як відомо, уперше вийшов друком у 1966 р., у № 8–10 журналу «Юність». Текст роману в цьому виданні було спотворено значними скороченнями через відверті антирадянські випадки, які не могла пропустити цензура. Лише в 1991 р. «Бабин Яр» було опубліковано в Москві та Києві в повному варіанті. Головна ідея створення цих мемуарів – протест проти замовчування і наполегливого стирання з пам'яті місця масового знищення окупаційною владою тисяч людей: цивільного населення різних національностей, військовополонених, душевнохворих та ін. Автор детально описує свої спогади про розстріли київських євреїв, якими нацисти розпочали масове знищення населення міста, подає яскраві, образні сюжети стосовно суспільних відносин, життя та виживання в окупованому Києві. Це було перше і єдине такого типу нарративне джерело, створене за радянського періоду.

Що стосується іншого зазначеного твору – «Шоа» у Львові», то він вийшов набагато пізніше, у 2006 р. у Львові. Його автор Є. Наконечний, український історик та мовознавець, писав ці мемуари вже на схилі літ. Твір постав як реакція на гіперболізацію українського антисемітизму й антиєврейських дій українських націоналістів під час Холокосту. Тож головне завдання цих спогадів – об'єктивно показати українсько-єврейські відносини, як автор їх запам'ятав у своєму місті. Вдаючись до історичних коментарів, якими час від часу супроводжує оповідь, Є. Наконечний не завжди подає коректну інформацію або зовсім замовчує (свідомо чи несвідомо) факти, що можуть дещо дискредитувати ОУН. Наприклад, українська дослідниця Холокосту Жанна Ковба, рецензуючи цю книжку, серед зауважень зазначила, що «автор з невідомих причин не коментує – хоча побіжно згадує чільних діячів ОУН(б) Я. Стецька, С. Ленкавського – документи, котрі висвітлюють позицію проводу ОУН(б) стосовно єврейського питання» [6, с. 143]. Тож характерна риса даного твору – її вектор, задалегідь визначений і скерований на доказ певної позиції автора.

Загалом слід відзначити, що обидва автори мали письменницький хист та досвід, адже це були вже не перші їх книжки. А ці два мемуарні твори,

беззаперечно, мають літературну цінність, що вирізняє їх серед інших джерел неєврейського походження. Вони є унікальні й нетипові, оскільки належать перу представників гуманітарної інтелігенції.

У 2004 р. розпочато перший масштабний проект, спрямований на збирання та документування свідчень про Холокост місцевого неєврейського населення. Він був ініційований організацією «Яхад – Ін Унум» на чолі з французьким католицьким священиком Патріком Дюбуа, який із 2002 р. займається вивченням історії Холокосту на території України, Білорусі та Росії. Спочатку його метою було віднайдення та розкопування місць масового поховання розстріляних нацистами євреїв, для чого проводили опитування місцевого населення. За декілька років експедицій містечками та селами України ця організація збрала близько 1,5 тис. відеоінтерв'ю з місцевими мешканцями – свідками Холокосту. Ці матеріали було систематизовано та передано до архіву Меморіального музею Холокосту США [1]. Дані відеозаписи викликають значний інтерес у дослідників історії Холокосту й краєзнавців і їх можуть використовувати як історики, так і соціологи.

Невдовзі буде розпочато ще один проект зі збирання спогадів про Холокост. У 2006 р. Український центр вивчення історії Холокосту (м. Київ) провів першу польову школу з усної історії «Холокост очима неєврейського населення (росіян, українців, кримських татар) на прикладі Кримського півострова», в якій як інтерв'юери брали участь студенти декількох вузів України. Під час інтерв'ювання застосовували спеціально розроблену методику, яка передбачала нарративне напівструктуроване біографічне інтерв'ю, що включало досить широкий спектр тематичних напрямів: відображення подій Холокосту в народній пам'яті, моделі поведінки та реакції на антиєврейську політику, проблема колабораціонізму, вплив антисемітської пропаганди на українсько-єврейські відносини в роки війни та після неї. Усі ці питання можна досліджувати на основі аналізу даних спогадів. У 2007 р. на Хмельниччині відбулася друга польова школа «Холокост очима неєвреїв», матеріали якої, як і першої, зберігаються в архіві Українського центру вивчення історії Холокосту [2; 3].

В особистому архіві автора даної публікації також є колекція інтерв'ю, зібраних у різних регіонах України за спеціально розробленим опитувальним листом. Основну групу респондентів склали люди з середньою та середньотехнічною освітою, які більшу частину життя прожили в одному місці і яких можна назвати «пересічними радянськими громадянами». Вони не обов'язково були безпосередніми свідками знищення євреїв, але сучасниками цього періоду або представниками першого післявоєнного покоління. Тобто респонденти могли мати або власні спогади про війну, або зафіксували в пам'яті ще свіжі післявоєнні згадки своїх батьків та оточення.

Спогади мають форму персонального нарративу, аналізуючи який можна зробити низку узагальнень за регіональним принципом. Наприклад, у Центральній-Східній Україні сучасники Холокосту та післявоєнне покоління

зберігли про нього згадок менше, а пам'ятають переважно те, що сусіди й знайомі євреї виїхали в евакуацію. Серед перших жертв окупаційного режиму респонденти з цього регіону називають радянських військовополонених і партизан (у розповідях часто фігурують табори для військовополонених і публічні страти партизан), при цьому відомості про долю євреїв в окупації мінімальні або взагалі відсутні [4].

Таку ситуацію можна пояснити надзвичайно оперативним «остаточним вирішенням єврейського питання» на території Центрально-Східної України, яке в містах і містечках займало від декількох тижнів до декількох днів. Дійсно, у цьому регіоні, особливо у великих містах, більшість єврейського населення було евакуйовано, і в окупації залишилася меншість євреїв. Як правило, їм наказували у короткий термін зібратися в певному пункті, а звідти колоною вели до місця розстрілу.

Місцеві мешканці, які не мали безпосередніх особистих контактів із євреями та проживали в інших районах міста, за умов постійної небезпеки не залишали без гострої необхідності свої домівки й відповідно могли й не звернути уваги та не запам'ятати розстріли євреїв. Звичайно, дорослі могли дізнатися про розстріли від тих, хто жив поблизу місця розстрілу та бачив його, але навряд чи вони б переповідали це своїм дітям. А самі респонденти на той час були дітьми. За їх спогадами про більш пізній період, коли населення почало приїжджати з евакуації, євреї, які поверталися до своїх осель, навіть із сусідами ніколи не порушували теми Холокосту, загиблих родичів та ін.

На відміну від райхскомісаріату «Україна», у дистрикті «Галичина» процес винищення євреїв був значно довший та налічував декілька етапів: спочатку (перші тижні окупації) відбувались антиєврейські погроми, примушування євреїв носити зірку Давида, їх переселення в гетто, трудові табори і лише потім – остаточне фізичне знищення. Оскільки антиєврейські акції послідовно змінювали одна одну і в сукупності це розтягнулося на декілька років, не помітити або проігнорувати нацистську антисемітську політику навіть за самого замкненого способу життя було неможливо.

У спогадах мешканки Львова, яка народилася відразу після окупації, передано розповіді її матері про переслідування й екзекуції євреїв на вулицях міста та в гетто. Її сусіди-євреї ще якийсь час після початку німецької окупації залишалися жити у власних квартирах (до переселення в гетто) та бідували разом з усіма іншими [5]. Після переселення зв'язок перервався.

Аналізуючи такі спогади, потрібно враховувати ті реалії, в яких перебувала людина. Наприклад, якщо вона мала безпосередній досвід співжиття з євреями, тоді їх трагедія скоріше викликала емпатію та час від часу обговорювалася у внутрішньосімейному колі.

До переліку питань також уключено блок про післявоєнний період, який дозволяє дослідити, як зберігали пам'ять про Холокост, наскільки ефективні були державні механізми формування офіційної моделі пам'яті. Це значною мірою залежало від особистого досвіду, але слід відзначити, що в

Центрально-Східній Україні офіційна модель пам'яті мала значно більший вплив на свідомість населення, ніж на західноукраїнських землях. Звичайно, існувала невелика група інтелігентів-гуманітаріїв, яка читала твори І. Еренбурга, В. Гросмана, А. Кузнецова, в яких прямо чи опосередковано фігурувала тема геноциду євреїв, але вона суттєво не впливала на суспільну думку в широкому сенсі цього поняття.

Таким чином, сприйняття Холокосту неєврейським населенням на території Західної та Центрально-Східної України з об'єктивних причин суттєво відрізнялося. Це було обумовлено деякими відмінностями в реалізації нацистської політики стосовно євреїв, історичними реаліями та міжетнічними стосунками, які склалися перед війною. Якщо в Радянській Україні протягом 1920–1930-х рр. культивували ідею інтернаціоналізму, то на Західній Україні національність мала значення, все ще спостерігалась певна відокремленість національних спільнот. Той же принцип обумовив пояснення респондентами причин замовчування радянською владою геноциду євреїв та небажання визнати їх як окрему категорію жертв нацистських окупантів. На Західній Україні такий підхід можна пояснити політикою прихованого антисемітизму в Радянському Союзі, а на більш «радянському» Центральному Сході – інтернаціональним складом держави, в якій не наголошували на етнічному походженні громадян.

Бібліографічні посилання

1. United States Holocaust Memorial Museum, RG-50.589*0001–RG-50.589*1226, Oralhistoryinterviewsofthe Yahad – in Unum, Oral History collection.
2. **Величко Т.** Первая полевая школа по устной истории «Холокост глазами нееврейского населения (русских, украинцев, крымских татар) на примере Крымского полуострова» / Т. Величко // Голокост і сучасність. – 2007. – № 1. – С. 174–177.
3. **Величко Т.** Друга польова школа з усної історії «Голокост очима неєвреїв», 16–23 серп. 2007 р. / Т. Величко, Т. Пастушенко // Там само. – 2008. – № 1 (3). – С. 171–173.
4. Інтерв'ю з Олександром Журбою, 1935 р. н. (м. Дніпропетровськ, від 15.02.2014. Транскрибований аудіозапис) // Особистий архів автора.
5. Інтерв'ю з Галиною Середою, 1945 р. н. (м. Львів, від 02.08.2013. Транскрибований аудіозапис) // Там само.
6. **Ковба Ж.** Наконечний Є. «Шоа» у Львові: спогади. – Вид. 2-ге. – Л.: Літ. агенція «Піраміда», 2006. – 286 с.
7. **Кузнецов А.** Бабий Яр: роман-документ / А. Кузнецов. – Запорожжє, 1990.
8. **Наконечний Є.** «Шоа» у Львові: спогади / Є. Наконечний. – Вид. 2-ге. – Л., 2006.

Надійшла до редколегії 10.03.2014

АРХЕОЛОГІЯ

УДК 902/904

И. Ф. Ковалева

© Ковалева И. Ф., 2014